

References

1. Averyanova, A. (2014). Home of George Eastman. Journal Europe, 38-39, 48-70. [in Ukrainian].
2. Bazhak, K. (2006). History of photography. Appearance Picture. (A. Kavtaskyna, Trans). Moscow: AST Astrel [in Russian].
3. Johnson, B. (2010). History of Photography. Till 1939 to the present day. Home Collection George Eastman. (L.Borys, Trans). Moscow: Taschen – Art Spring [in English].
4. New History of Photography (2008). Society. Michel Vries (Ed.), (V. Lapitskey, V. Kyslov, A. Naslednykov, A. Shestakov, Y. Popov, Trans.). Mashina: Andrew Naslednykov [in Russian].
5. Kovaleva, S. Women-photographers of Paris. S. Kovaleva. Retrieved from PhotoNews. 14.09.2009. <http://www.photonews.ru/articles/articleid=160> [in Russian].
6. Tolkacheva, I. Photos into an artistic process at the turn of 19-20 centuries. Retrieved from www.photographer.ru/cult/history/699.htm [in Russian].
7. Dodier Virginia. (1999). Clementina, Lady Hawarden: Studies from Life, 1857 – 1864. London: – V&A Publications, 1999. National Art Library pressmark [in English].
8. Ford, C. (2003). Julia Margaret Cameron: a critical biography. Los Angeles: J. Paul Getty [in English].
9. Ovenden, G. A (1975). Victorian album: Julia Margaret Cameron and her circle. New York: Da Capo Press [in English].

УДК 94 (271.72-11+ 811.1) (008)

Гаюк Ірина Яківна,
кандидат філософських наук, доцент
кафедри менеджменту мистецтва
Львівської національної академії мистецтв
irinahayuk@gmail.com

**СПЕЦИФІКА ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ
ВІРМЕНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В УКРАЇНІ**

Проаналізовано основні проблеми, пов'язані з вивченням феномену культури вірменської діаспори в Україні. Показано, що внаслідок природних змін, які відбуваються з вірменськими емігрантами на українських землях, з'являється новий етнокультурний організм, складовими якого є польські, українські, російські вірмени. Процес формування культури вірменської діаспори в Україні є етнокультурною дивергенцією, внаслідок якої на основі синтезу елементів автохтонної культури та культури емігрантів утворюється автономна від базової етнічної, але пов'язана з нею нова етнокультурна цілісність.

Ключові слова: асиміляція, вірмени, діаспора, етнос, етно-національно ідентифікація, культура, традиція.

Гаюк Ирина Яковлевна, кандидат философских наук, доцент кафедры менеджмента искусства Львовской национальной академии искусств.

Специфика изучения культуры армянской диаспоры в Украине.

Проанализированы основные проблемы, связанные с исследованием феномена культуры армянской диаспоры в Украине. Показано, что в результате естественных изме-

нений, що відбувся з армянськими емігрантами на українських землях, виникає новий етнокультурний організм, елементами якого є польські, українські, російські армяни. Процес становлення культури армянської діаспори в Україні є етнокультурною дивергенцією, в результаті якої на основі синтезу елементів автохтонної культури та культури емігрантів утворюється автономна від базової етнічної, але пов'язана з нею нова етнокультурна цілісність.

Ключеві слова: асиміляція, армяни, діаспора, етнос, етно-національна ідентифікація, культура, традиція.

Hayuk Iryna, PhD in Philosophy, associate professor of the art's management chair of Lviv National Academy of Arts.

The features of exploration of the Armenian diaspora's culture in Ukraine.

The basic problems, connected with research of a phenomenon of culture of the Armenian diaspora in Ukraine are analysed in article. It is shown, that as a result of natural changes of the Armenian emigrants on the Ukrainian lands, there was created the new ethno-cultural organism which elements consist the Polish, Ukrainian, Russian and Armenians. Process of formation of the Armenian diaspora's culture in Ukraine is ethno-cultural divergence: it was a result of the synthesis of some elements of the indigenous cultures with the culture of Armenians emigrants.

Key words: assimilation, Armenians, diaspora, ethnos, ethno-national identification, culture, tradition.

Століттями на формування культурного простору України впливали представники багатьох етносів, які проживали на українських землях. Вірменська діаспора була однією з найдавніших на руських землях. Понад десять років вірмени, осередки яких існували по цій Україні, відігравали помітну роль в політико-економічному та культурному житті країни: потужний економічний потенціал та висока культура робили їхню присутність вагомим на всіх рівнях соціального життя. Осмислення феномену вірменської культури в Україні, а точніше – феномену культури вірменської діаспори в Україні – питання не лише цікаве й складне, але й важливе для усвідомлення і розуміння загальноукраїнських культурних процесів, які завжди відбувалися при постійній взаємодії з представниками різних етносів, що проживали на українських теренах. Історично на розвиток культурного життя України впливали представники багатьох етно-національних меншин, які не лише утворювали власне автономне культурне середовище, але й постійно більш або менш активно взаємодіяли з домінуючою культурою автохтонів.

Актуальність теми статті полягає у тому, що дослідження та осмислення феномену культури вірменської діаспори є важливим і необхідним для розуміння механізмів трансформації та збереження етно-національних культур у діаспорі та характеру їхнього впливу на домінуючу культуру країни.

Попри доволі значну кількість наукових праць, присвячених вірменським колоніям в Україні, досліджень, які акцентують увагу на вивченні власне культури вірменської діаспори, практично немає. Провідна особливість вірменологічних студій – їх історична спрямованість: історія вірменських поселень в окремих містах та регіонах України, історія Вірменської Церкви в Україні, праці історичного характеру, присвячені вірменським церковним спорудам в Україні, поодинокі розвідки краєзнавчого та історично-довідкового характеру щодо

окремих сфер діяльності вірмен тощо. Однак, спроби цілісно дослідити та осмислити феномен культури вірменської діаспори в Україні відсутні.

Тому метою публікації є визначення змістовного поля феномена "культура вірменської діаспори в Україні", а завданням – довести оригінальний характер культури вірменської діаспори в Україні та визначити ключові проблеми у вивченні цього явища.

Видатний львівський історик і колекціонер В. Лозинський писав: "Той, хто хоче зрозуміти минуле ... вірмен та пізнати їх культурну діяльність, повинен, попри письмові джерела, досліджувати всі збережені до нашого часу вірменські набутки, ... які сьогодні (на початку ХХ ст. – І. Г.) мало вивчені та знані навіть самими вірменами" [8, 3]. О. Чоловський поділяв культурну спадщину вірмен на два види: нерухому, відображену в релігійній та світській архітектурній спадщині, та рухому, відображену в предметах культури, ремісничих виробках і писемних пам'ятках [9, 4]. Якщо упродовж другої половини ХІХ та у ХХ столітті з'являлися дослідження, присвячені, переважно, вірменській сакральній архітектурній спадщині на наших землях, то наукових досліджень, які б стосувалися рухомої культурної спадщини вірмен, що зберігається в музеях України, не проводилося. Однією з причин такого стану не в останню чергу є те, що музейні колекції та експонати, на відміну від архівів, не розглядаються вченими як джерельна база досліджень. Упродовж 2005–2009 автором статті вивчалися фонди 44 музеїв України з метою виявити і каталогізувати всі експонати, пов'язані з історією вірменської діаспори в Україні, здійснити їх первинний науковий аналіз. Саме такий просторовий охоплення музеїв усіх регіонів України виявив не лише прикладні, але й засадничі, методологічні питання і проблеми, пов'язані з вивченням культури вірменської діаспори в Україні.

Головними критеріями відбору музеїв для дослідження стали:

по-перше, державно-політичний чинник (за основу було прийнято територіальні кордони сучасної української держави);

по-друге, в межах сучасної території України вивчалися краєзнавчі, історичні, художні музеї тих міст України, де існували потужні або історично вагомі вірменські громади, що мали більшу або меншу (порівняно з релігійною та адміністративно-судовою) автономію, гарантовану спершу королівськими чи магнатськими (власників міст) привілеями, згодом – урядовими рішеннями.

Оскільки життя вірменського народу в Україні та його культурна історія несуть відчутний відбиток політичної історії України (що яскраво демонструють і музейні зібрання), можна виділити, принаймні, чотири відносно автономні в культурно-історичному плані регіони розвитку культури вірменської діаспори в Україні: 1) Західна Україна та Поділля;

2) Центральна, Південна та Східна Україна; 3) Буковина, Закарпаття і Покуття; 4) Автономна республіка Крим.

Втім, попри складність політичної історії нашої держави, вірменські колонії різних регіонів завжди підтримували між собою доволі тісні зв'язки (що також засвідчують музейні колекції). На нинішній день найповніше вивчена історія кримських вірмен, вірменських колоній Західної України та Поділля, що

значно полегшує атрибуцію музейних експонатів та введення їх у науковий обіг. Найповніше – порівняно з іншими регіонами, проте й тут залишається багато білих плям, проблем та питань.

Загалом проблеми музеїв усіх регіонів України безпосередньо пов'язані зі складною, бурхливою і трагічною політичною історією України ХХ століття: лихоліття двох світових та громадянської війн, державна культурна політика СРСР та не найкращий її варіант часів незалежності – всі ці чинники завдали величезних збитків українському музейництву. Директивне передавання музейних збірок та експонатів, евакуація, вивіз за кордон історичних цінностей, втрата більшості старої облікової документації, знищення старих фахівців призвели не лише до "фізичної" втрати багатьох експонатів, а й до інформаційного вакууму: величезна кількість експонатів різних музеїв України не має жодних даних ні щодо автора чи виробника, ні щодо зображених осіб чи подій, ні інформації, звідки експонат потрапив до музею (від кого, коли) і ким використовувався. В музеях Києва практично всі довоєнні інвентарні книги втрачено, багато експонатів з довоєнних колекцій зникли в невідомому напрямку; у Львові всі старі дорадянські колекції (державні та приватні, в тому числі, Вірменського архієпископського музею) були частково вивезені за кордон, а ті, що залишилися, звезені, в основному, до Історичного музею, звідки частина експонатів директивно була передана іншим музеям. Багато речей зникло, знищено, викрадено.

Головне – надзвичайно важливе, гостре й складне питання, яке постійно поставало при вивченні вірменської культури в Україні, – пов'язане з проблемою етно-національної ідентифікації вірмен діаспори. Наскільки правомірним є віднесення до вірменської культури та її представників людей, що були громадянами Польщі, Росії, Молдавії, України, відчували, усвідомлювали себе такими, розмовляли мовами цих країн, відігравали помітну роль у їхньому політичному, культурному та релігійному житті? Або, як це часто доводилося чути: чи можна вважати вірменами людей, які вже не перше покоління живуть поза межами прабатьківщини, спілкуються мовою іншої країни, живуть за її законами, приймають її традиції та звичаї тощо, адже вони надто відрізняються від вірмен, які живуть у Вірменії.

Питання, безумовно, дуже цікаве, однак його постановка, на нашу думку, не є науково коректною, оскільки за точку відліку береться культура вірмен, які сьогодні проживають на рідній землі. Та якщо люди емігрували з Вірменії в XI столітті, то протягом століть зміни відбулися не лише з вірменами-емігрантами, а й із автохтонами, – і зміни не менші. Крім цього, значні хвилі вірменських переселенців на нашу землю йшли з Криму (а до Криму – з берегів Волги, де була столиця Золотої Орди Ак-Сарай), згодом – з Персії, Криму, Валахії, Молдавії, Туреччини. Відповідно, критерії для порівняння можуть дати лише ознаки, що були притаманні вірменам Закавказзя в XI столітті, коли почалося утворення нових гілок вірменського етносу.

При масовій міграції вірменські переселенці, пройшовши перший етап адаптації до нових умов, починають змінюватися, прагнути певного синтезу, сумарності з новим оточенням, що диктується новими політико-економічними реаліями, а також збігається з прагненням держави залучити емігрантів у систему своїх соціально однорідних (в ідеалі) зв'язків. Проте для вірмен це вже

інша, не рідна держава, інші зв'язки, тож вхід до нової системи на "рівних" з автохтонами може призвести до повної асиміляції та зникнення їх, як окремого етносу, на новій Батьківщині. Щоби цього не сталося, вірмени прагнуть будь-що зберегти свою неповторність, самотність і закріпити це вже в новій державно-правовій системі. Так, в Україні вони 1356 року отримують право самоврядування та власного судочинства, а 1367 року – релігійну автономію тощо. Однак зміни неминучі, і вони мають двоякий характер: з одного боку, відбувається асиміляція частини вірменських переселенців з місцевим населенням, а з іншого – з'являється нове цікаве утворення, новий соціальний організм – вірменська діаспора з притаманними лише їй особливостями культури.

Еміграція людей, особливо масова, завжди порушує рівновагу етнічної системи, причому як власного автохтонного етносу, так і соціуму, в якому емігранти утворюють діаспору [3, 28-39]. Для емігрантів різка зміна умов життя руйнує усталені соціальні зв'язки. Вірмени, що опинилися в нових умовах, потрапляють у сферу дії сильно незбалансованих зв'язків, оскільки в перший період життя в нових умовах не вони визначають характер нових соціальних зв'язків, а новий соціум задає основні параметри входу в систему. Однак, така кризова ситуація надає імпульс для прискореної самоорганізації вірмен діаспори за двома головними напрямками: вона підсилює внутрішні зв'язки, скріплюючи етнічну групу, що забезпечує її згуртованість, мобільність і самозбереження та, водночас, змушує інтенсивно інкорпоровуватися в нову для неї соціальну систему як автономну її складову. Нові умови міняють характер і зміст зв'язків – народжується нова система. Змінюються вірмени, що емігрували на наші землі, змінюються внаслідок кожної хвили еміграції вірмени, які залишилися на рідних теренах, і змінюється соціум, що прийняв до себе вірменських емігрантів. Вірмени, залишаючись і усвідомлюючи себе вірменами, стають водночас українськими, польськими, російськими вірменами.

Це одна причина, чому порівняння вірмен діаспори з сучасними вірменами історичної Вірменії є не зовсім коректним з наукової точки зору. Друга полягає у тому, що вірменська культура – явище складне й багатопланове, яке не можна зводити лише до культури корінної Вірменії. Будь-який феномен можна досліджувати, використовуючи різні критерії. В контексті даної проблеми вірменську культуру доцільно поділити на два великих різновиди: автохтонну національну культуру (базисну, витокову, змінну в часі), яка притаманна корінному етносу, що проживає на своїй рідній землі, та культуру діаспори (складову більшої культурної цілісності), що є субкультурою емігрантів, які довгий час постійно проживають в іншій країні. Культура діаспори, похідна від рідної національної, є цілісним оригінальним феноменом, який виникає внаслідок взаємодії, органічного синтезу культури емігрантів та домінуючої культури країни, що дала їм притулок, і розвивається як автономне і неповторне явище. Цей процес являє собою етнічно-культурну дивергенцію, коли від етносу відділяється певна його частина і згодом формує незалежну етнічно-культурну цілісність. Результатом етнічної дивергенції є поява нових етнокультурних систем схожого типу, які зберігають загальне відчуття спільності системи.

В Україні самотність цього явища засвідчують основні культурні характеристики розвитку вірменської діаспори. Вірмени створюють тут своє специфічне середовище з більшою чи меншою релігійною та адміністративною автономією, розвивають традиційні види ремесел, вироби яких під впливом місцевих традицій набувають рис, не властивих їм на рідній землі. У них з'являються нові закони, нові звичаї, змінюються побут, мова, імена, зрештою, саме в Україні відбувається успішна та стійка унія Вірменської Церкви з Римом, довготривалість якої так само є наслідком і свідченням змін, що відбулися з вірменською діаспорою за час її існування на наших теренах.

Природно, що поряд із цим відбувалася й асиміляція частини діаспори з новим оточенням. Часто, через давність часу та брак інформації, важко з упевненістю визначити рівень чи, радше, ступінь належності, задіяності тієї чи іншої людини в житті вірменської діаспори. Принаймні, з кінця XVIII століття належність людини до вірменської культури на наших теренах потрібно вирішувати індивідуально, залежно від характеру і способу її життя. Головними критеріями можуть бути загальні закономірності (так, вірмени зазвичай уклали шлюби між представниками своєї етнічної спільноти, оскільки ендогамія – важливий фактор стабільності будь-якого етносу; прагнули співпрацювати передусім зі своїми земляками тощо) і ступінь задіяності особи в житті вірменської громади (тобто, наскільки та чи інша людина співвідносила себе з вірменським народом, відчувала себе часткою його долі, історії та культури).

Отже, порушувати питання, як це неодноразово доводилося чути, чи можна віднести, наприклад, І. Айвазовського (Гайвазяна), О. Спендіарова (Спендіаряна), Я. Боллоз-Антоневича, Ф. Захаріяевича, родину фон Мікулі та інших визначних діячів до представників вірменської культури в Україні, навряд чи виправдано. З упевненістю можна сказати – так. І не лише тому, що вони були за походженням вірменами, а передусім тому, що попри "включеність" у громадське та культурне життя України, Росії, Польщі, вони активно досліджували, зберігали й розвивали власне культуру вірмен в Україні, підтримували тісний зв'язок з вірменськими громадами, для них це була невід'ємна складова їхнього життя. Завдяки саме їм з кінця XVIII століття починається формування львівської школи наукової вірменістики (праці С. Баронча, Ф. Захаріяевича, згодом – Я. Боллоз-Антоневича та ін.).

Питання етнічної самоідентифікації вірмен діаспори завжди було актуальним, як на побутовому, так і на науковому рівні. Потужний сплеск вірменологічних студій та активізація культурно-релігійного життя вірмен Західної України в XIX столітті викликали й цілком протилежну реакцію, про свідчить полемічний твір "GŁOS do ziomków Obrządku Ormiańsko-Katolickiego". Невідомий автор заперечує можливість і право називатися вірменами вірменокатоликів, які вже століттями проживають у Польщі і не мають, за словами автора, ні вірменської мови, ні звичаїв, ні обрядів. Він вважає аномальним, коли люди, які впродовж віків називають цю землю Батьківщиною і мають помітні (навіть кровні) заслуги перед нею, називають себе вірменами [6, 7]. Однак, уже сам факт постановки такого питання, по-перше, засвідчує те, що чимала кількість польських громадян пам'ятає й цінує своє вірменське коріння; а по-друге,

змушує замислитися, чому люди, серед яких було багато непересічних, видатних особистостей, продовжували вважати себе вірменами.

Цей твір з'явився не випадково. В середині XIX століття в Галичині розпочався рух за ліквідацію Вірмено-католицької Церкви, який підтримували окремі представники вірменського духовенства, польські вірмени, поляки. Прихильники скасування Вірмено-католицької Церкви переконували, що "т. зв. вірменський обряд – це вже давно минула річ, а вірменські традиції – лише анахронізм" [6]. Полеміка ставала дедалі гострішою, в ній брали активну участь не лише вірмени, а й поляки. Відомий польський поет В. Поль відповів анонімному авторові "GŁOS...a", зазначивши, що вірмени "прийшли сюди, на Русь, ще до панування Пястів і є старшими за поляків мешканцями цієї землі. Оселившись на Поділлі та Покутті, принесли вони туди побожність і працьовитість, а взамін цих дарів отримали землю та мову; народ винахідливий та культурний, вони будували міста..." [7, 161-162].

З питанням етнонаціональної ідентифікації вірмен в Україні тісно пов'язана й наступна проблема, що постає перед дослідником вірменської культури в діаспорі – це складність, подекуди неможливість етнічного визначення виробника. Ця проблема гостро відчутна в атрибуції предметів усіх сфер виробництва, ремісничої діяльності вірмен: ювелірній справі, зброярстві, обробці шкіри, ткацтві, образотворчому мистецтві тощо. Адже виробника найчастіше визначають за державною ознакою. Та моноетнічних держав в світі не існує: в одній країні, зазвичай, компактно, проживають різні етноси, які прагнуть зберегти свої етнічні культурні особливості. Для вірмен це питання є особливо гострим. Сутність його дуже точно визначив вчений Ф. Ганцхорн: "Проблема тут в тому, що історично доля вірмен – це доля національної меншини... Однак заперечення етнічних критеріїв існуючої культурної області було б рівнозначним пропаганді етноциду" [2, 73-75]. І хоча вчений говорить про вірменське килимарство, ці слова уповні стосуються й інших сфер культурної діяльності вірмен.

Відтак, питання культури діаспори тісно пов'язане з питанням етнонаціональної ідентифікації та самоідентифікації людини. Для вірмен, лєвова частина яких віками проживає за межами історичної Батьківщини, це далеко не риторичне питання. Як не є воно риторичним й для автохтонів країн, що стали для вірмен другою батьківщиною, не в останню чергу тому, що вірмени відносяться до т. зв. історичних етносів, представники яких, зазвичай, досягають високих привілейованих статусів, входять до вищих соціальних страт і відповідно є носіями політичної свідомості та елітної культури [4, 82-83].

На думку професора В. Налімова, через людину "в її бутті у Світі розкриваються смисли. Смисли розпаковуються завжди через тексти. Людина... – це текст, або, точніше, різноманіття текстів..." [5, 6]. А це означає, що вірмени діаспори привносять нові змісти в соціум, який їх приймає, він стає багатшим і більш функціональним. Відтак, їхня присутність в Україні (як і в будь-якій іншій країні) є значимою не лише для них самих, але й і для автохтонів. Як відзначив М. Бахтін, "чужа культура лише в очах іншої культури розкриває себе повніше й глибше... Один смисл розкриває свої глибини, коли зустрічає інший,

чужий смисл, між ними починається немов діалог, який долає замкнутість й односторонність цих смислів, цих культур... При такій діалогічній зустрічі двох культур вони не зливаються і не змішуються, кожна зберігає свою єдність і відкрити цілісність, але вони взаємно збагачуються" [1, 354]. Таке співіснування різних народів та культур є важливим і для життєздатності суспільства, країни, оскільки гомогенна система втрачає здатність до розвитку і зрештою гине. Тому зближення різних культур не повинно доходити до злиття й втрати самобутності: це не лише породжує "культурну шизофренію" (термін, що виник у 1950-х рр. в теологічному середовищі США, однак дуже швидко став одним із ключових понять філософії постмодернізму), але й суперечить закону внутрішньої гетерогенності цілого як умови його життєздатності.

Отже, культура вірменської діаспори є оригінальним переплетенням стародавніх християнських і дохристиянських традицій історичної батьківщини з традиціями та звичаями українсько-польського середовища, завдяки чому виникає таке своєрідне й неповторне явище. Цей феномен вимагає серйозного й скрупульозного дослідження не лише з історичної, але й з прикладної точки зору. Вивчення місцевих вірменських традицій, їх порівняння з аналогічними традиціями своєї історичної батьківщини з однієї сторони, а з іншої – з місцевими автохтонними традиціями, а також порівняльний аналіз із розвитком культурних традицій вірменської діаспори в інших країнах – це єдина можливість найбільш повно виявити та визначити характерні особливості та унікальні риси культури вірменської діаспори в Україні. Таке історико-прикладне дослідження створює основу для філософського осмислення феномену не лише вірменської культури на українських теренах, а й культури будь-якої іншої діаспори та її місця в етно-національній та загальнолюдській культурі.

Література

1. Бахтин М. Эстетика словесного творчества / М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 445 с.
2. Ганцхорн Ф. Христианско-восточный ковер – один из аспектов армянского искусства / Ф. Ганцхорн / Четвертый международный симпозиум по армянскому искусству. Тезисы докладов. – Ереван, 1985. – С. 73–75.
3. Гаюк І. Проблеми етнічної самоідентифікації народів в умовах діаспори / І. Гаюк // Роль етнічних спільнот Донеччини в розбудові української державності : Матеріали І регіональної конференції/ Донецьк, 15-16 грудня 2006 р. – Донецьк : Вебер, 2006. – С. 28–39.
4. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Редкол.: Римаренко Ю.І. (відп. ред.) та ін. – К. : Генеза, Довіра, 1996. – С. 82–83.
5. Налимов В. В. Спонтанность сознания : Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности / В. В. Налимов. – М. : Прометей, 1989. – 400 с.
6. GŁOS do ziomków Obrządku Ormiańsko-Katolickiego. – Lwów : drukarnia zakładu narod. im. Ossolińskich, 1861. – 27 с.
7. Lechicki Cz. Kościół Ormiański w Polsce (Zarys historyczny) / Cz. Lechicki. – Lwów, 1928. – 182 с.
8. Łozinski Wł. Ormiański epilog lwowskiej sztuki złotniczej / Wł. Łozinski. – Kraków, 1901. – 52 с.
9. Wystawa zabytków ormiańskich we Lwowie. – Lwów, 1932. – 40 с.